

התשובה בחובות הלבבות

חגי שורק

כניעה ענוותנית

נפתח ונאמר שרבנו בחיי הביין כי המידה המרכזית בעולמו של האדם המאמין היא הענווה; או בלשונו: הכניעה. אין אדם מאמין שאיננו עניו.

לעומת הר"ן ור' חסדאי קרשקש, המדברים על כך שעבודת ה' סובבת סביב הציר של אהבה, אהבת ה'. אצל חובות הלבבות¹ אהבת ה' היא הדובדבן שבקצפת, היא השער האחרון שבספר. היא לא מוכרחת לעבודת ה' אלא היא השיא שלה. זה בא לידי ביטוי בכך שעבודת התשובה שלו עוסקת כמעט אך ורק בצדדים של תשובה מיראה, ואין בה פנים של תשובה מאהבה.

הנגדה נוספת היא מול המאמין של הרמב"ם, שהוא אדם 'חירותי', שבחירתו החופשית מודגשת מאוד. באמונתו של חובות הלבבות מודגש הצד ההפוך - העבדות, חוסר החירות. הכניעה לאדון ב"ה.

---

¹ להלן - חוה"ל.

גם הכוזרי, שדיבר על תשובה אל האלוקות, השורה מחוץ לעולמו של האדם, לא דיבר על כניעה ועבדות, אלא על הימצאות בעולם אחר, קדוש, נבדל. עולם שהינו מקביל לעולם החול של האדם, המאיר באורו את העולם כולו. אצל חוה"ל הסיפור הוא שונה.

מוכרחות התשובה

לאורך הספר ר' בחיי לא מדבר על עולמות מקבילים, אלא על כך שהאדם צריך לעזוב את העולם הזה ולהשקיע את כל כולו בעוה"ב וברוחניות. הנגזרת הנפשית של עמדה כזאת היא נמיכות ושפלות. האדם, בעל החומר, נדרש כל הזמן לכבוש את עצמו ולהשקיע את מאמציו בדבר שזר לו; עבודת עבד.

גם השער שלנו, שער התשובה, מתחיל באמירה כי שורש התשובה הוא הכניעה. ואולי במבט הפוך - הביטוי הכי ישיר ומלא של הכניעה הוא התשובה. אחרי תודעת הכניעה של האדם בפני בוראו, חייבת לבוא אמונת התשובה, דרך חיים של תשובה; היות והאדם הוא חסר ושפל ביחס לבורא, עבודת בוראו חייבת להיות בדרך של תשובה.²

² חשוב להדגיש כי הכניעה בחוה"ל נחלקת לשניים: א. שפלות האדם כשלעצמו; ב. שפלותו בפני בוראו וביחסו אליו. במקומות רבים בשער הכניעה (לדוגמא - פרק ב') כתב חוה"ל כי הכניעה המעולה היא הכרת ערך עצמן ובד בבד כניעה וענווה בפני האחר, בעיקר הבורא.

החטא ההכרחי

בהקדמה כותב חוה"ל כי האדם מוכרח לחטוא. הפער בינו לביין הבורא הוא מוכרח. זו נקודת המוצא לעבודת ה' של האדם, שהינו רחוק מאלוקים. ועל פי זה התשובה היא חסד אלוקי, במובן הזה שהיא מאפשרת לו להיות קשור לאלוקים למרות הפער. ומכל מקום אליבא דחוה"ל הפער הזה יוצר אופי מסוים לעבודת ה'.

במספר מקומות מגדיר חוה"ל את החטא כ"קצורו בחובות הבורא יתעלה עליו". אין כאן דיבור אימננטי פנימי בתוך עולמו של האדם, אלא דיבור על מערכת יחסים. החטא לא פוגם את הנפש ונגזרותיה; אלא הוא פוגע ביחסים שלנו עם ה'. אנו מחויבים כלפי ה', והחטא למעשה פוגם בחובותנו אליו, כאי פריעת חוב המוטל עלינו.

התשובה ההכרחית

ממילא גם הדיבור על התשובה הוא לא דיבור על תיקון של האדם את עצמו, אלא "התקנת האדם לעבודת הבורא ית' אחר יציאתו ממנה וחטאו בה והשבת מה שאבד ממנה" (פרק א'). אם כן, התשובה היא היסוד של מערכת היחסים שלנו עם ה'. היא יסוד עבודת ה'. לא עוד מצווה צדדית, אלא הבסיס להכל. התשובה והחטא אינם טעות מקרית ותיקונה, אלא הם המתח שבו מצויה כל עבודת ה'. המצב האנושי, ואופי עבודתו לבוראו המתחייב ממנו.

התשובה, אליבא דחוה"ל איננה תהליך חד-פעמי. האדם צריך להתוודות על חטאיו כל חייו, גם אחרי ששב מהם בתשובה. "וחטאתי נגדי תמיד" (סוף פרק ב'). נראה כי כאן בא לידי ביטוי הרווח של המאמין מהתשובה, על-ידה הוא מרוויח את הכניעה. המאמין זוכר כל העת את עלילותו לחטא, מה שמכניע את ליבו לפני ה'. וכיוון שהכניעה היא המידה היסודית התמידית של עובד ה', התשובה והחרטה לא נגמרות אף פעם.

זו אולי הסיבה שפרטי הקבלה לעתיד (סוף פרק ה'), ברובם אינם מעשיים כמו פרטי שאר חלקי התשובה שמובאים שם בפרק. ארבעה תנאים מתוך חמישה הם בעצם סוגי מחשבות שיובילו אותו שלא לחטוא שוב.³ הקבלה לעתיד קשורה למימד העתידי, המתמשך, של התשובה. כלומר כשעוסקים במימד העתידי שלה, התשובה איננה על חטא מסוים, אלא קשורה היא יותר למחשבת התשובה; לדבר העומד ביסוד התשובה. וממילא לא מדובר כאן על התמודדות נקודתית עם החטא, אלא על עצם ההתמודדות איתו. ועצם ההתמודדות עם החטא פותחת תיבת פנדורה שלימה, ביחס ביני לבין הקב"ה; אם אכיר את מקומי לא אחטא. זו הקבלה לעתיד, הקשורה לשורש התשובה כולה - הכניעה, והעמידה לפני ה'.

---

³ הפסד מצוה כנגד שכרה ולהפך, העונש הקרב, כפיות הטובה כלפי הקב"ה, וגדולת הבורא.

המניע לתשובה

נראה לומר שהנקודה המבליטה את אופי התשובה של חובות הלבבות יותר מכל, היא מניעה של התשובה. חוה"ל לאורך כל השער לא מונה אף מניע פנימי לחזרה בתשובה. כגון, שהאדם פגם בעצמו והוא צריך לתקן את עצמו. המניעים היחידים שהוא מזכיר הם או יראת העונש ותקוות השכר, או הכרת הטוב (פרקים ג' ו-ד). אי אזכור זה, מאיר מאוד את העובדה שעבודת התשובה איננה כלפי האדם עצמו, אלא כלפי שמיא, כלפי האדון. ולכן ממילא המניעים לכך הם חיצוניים בלבד.

כפי שהזכרנו לעיל, חוה"ל לא מזכיר את התשובה מאהבה או את התשובה שהופכת זדונות לזכויות. אלא רק את התשובה מיראה.

שהרי התשובה אצל חוה"ל הינה מעיקרה תשובה בין אדם למקום. לכן אדם שלא יכול לשוב בתשובה מפני אחד מאותם הדברים המעכבים את התשובה, "יקבל עליו גדרי התשובה בכל תנאיה, אשר בכוחו ויכולתו מהם, והבורא מקל עליו תשובתו ועובר לו על מה שנעלם ממנו ונמנע עליו, וישים לו מוצא קרוב מחטאו וירחיב אמתלתו בו [...] ואין התשובה נמנעת לחוטא אלא מצד מצפונו ותרמית לבו, אבל אם הוא רוצה להתקרב אל האלוקים לא יסגר שער התשובה בפניו" (פרק י').

אם כן מחד גיסא, התשובה של ר' בחיי היא תשובה מיראה, תשובה חיצונית כביכול. אבל מאידך, התשובה היא לא איזה מצווה נידחת אלא היא אבן פינה לעבודת ה'. עבודת ה' שעיקרה היא הכניעה. ולכן סובר

חזה"ל שיש בעל תשובה שגדול מצדיק גמור, כיון שעל ידי תשובתו הוא קונה כניעה וענווה שאין לצדיק הגמור יכולת להגיע אליהן (פרק ח'). והכניעה היא כאמור העיקר בעבודת ה'.

עם כל הדיבור על הכניעה ועל עבודת העבד, חזה"ל מדגיש כי התשובה הזאת איננה תשובה חיצונית, אלא המעלה העליונה ביותר במניעי התשובה היא תשובה שבאה מתוך הכרת האדם עצמו ולא מגורם חיצוני (פרק ו').

תשובה כמערכת יחסים

הכניעה והתשובה מיראה, מצד אחד יש בהם שפלות גדולה, והן יכולות לגרום לנמיכות רוח. נדגיש כי מטרת חזה"ל איננה לסגור אלא לפתוח. אין מטרתו להשפיל את האדם, אלא לרומם ולפתוח אותו למערכת יחסים עם גורם נבדל ממנו, עליון ממנו, שיעשיר את חייו, ושמצידו כל חייו מאפירים. הדבר בא לידי ביטוי בכך שהתשובה הזאת היא דיאלוגית.

חזה"ל מוכיח את יעילותם של חלקי התשובה (חרטה, וידוי וכו') מיחסי בין אדם לחברו; וכפי שהוא אומר, "אם תתוודה לחברך על חטאיך לו, האם הוא לא יסלח לך"? (פרק ד'); מערכת היחסים עם ה', היא בעיניו כמו

מערכת יחסים עם אדם אחר. האדם בתשובתו יוצא מעצמו, מעולמו הצר, ומתחבר לעולמו העליון של הבורא.⁴

כך גם ניתן להסביר את תפקידו של הוידוי, שחווה"ל כותב עליו שהוא סימן לכניעה (פרק ד'). הוידוי על החטא בפני ה', מבטא את היות התשובה דיאלוג בין האדם לאלוקיו.⁵

תורה כהיפתחות

ככלל, תורתו של חובות הלבבות יש בה קצת מן התפילה. תורה שמשלבת רגש ושכל. תורה שהאלוקים בה הוא מצוי ונוכח כפרסונה, כאדון, ולא כנעלם. גם אם נבין שדעת אלוקים בעיקרה היא אימננטית, בתוך עולמו של האדם, עדיין אנו זקוקים גם לתפילה ולא רק לתורה. דהיינו גם לאלוקים פרסונאלי, אחר, חיצוני. יש בדעת האלוקים הזאת, של יראת העבד, יתרון גדול של היפתחות לאחר, לזולת. יציאה תמידית מעולמו הצר של האדם. בייחוד בעולם של תשובה. אם כל התשובה היא תהליך פנימי, פגיעה בעצמי ותיקון עצמי, אזי הכל יותר זורם, פחות מאיים אבל אולי גם

⁴ עיין עוד במאמרו של אבי טאוב, 'למה אפשר לצפות מהתשובה', לקמן, עמוד 112.

⁵ רמו לדבר מצאנו בשער הבחינה (פרק ה'), שם מדבר חוה"ל על התועלת שבדיבור. אחרי שהוא מפרט את ייחודיות הדיבור במה שהוא מאפשר 'גילוי מצפוניים' הדדי בין אדם לחברו, הוא אומר כי תועלת נוספת של הדיבור היא במה שהוא מאפשר את השיבה של האדם מעיוותיו ובקשת כפרת עוונותיו. גם שם רואים את הוידוי כקשר בין האדם למקום, שדומה לקשר שבין אדם לחברו

פחות רציני, וקשה יותר לקחת על זה אחריות. ברגע שהתשובה נתפסת כדבר ביחס לאחר, כשהיא לא תלויה רק בי אלא ברצונו של האחר, אזי הכל תופס מימד הרבה יותר אחראי, חמור ותובעני. צריך להיכנס לנעליים של השני כדי לרצות אותו. צריך לצאת מעצמך. ומלבד זה, אי אפשר להתעלם מזה, לחכות שיעבור. יש כאן מישהו אחר שנפגע, ומוטלת עליך החובה לרצות אותו. ברגע שאתה תלוי באחר הכל גדול יותר, חשוב יותר, ומשמעותי יותר.